

Др БОГУМИЛ ХРАБАК

**ЦАРИНА И БАЖДАРИНА У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ НА ПРОМЕТ
СА УГАРСКОМ И БАЛКАНСКИМ ОБЛАСТИМА
(ДО КРАЈА XVI ВЕКА)**

Др БОГУМИЛ ХРАБАК
УИ 11000 Београд
Цара Уроша 6

UDK 336.222
(497.11) „16”

Као што је познато, у хришћанским средњовековним државама поред државних извозних царина, постојале су и феудалне проходне, које су наплаћивали обласне велможе. Феудалних транзитних дажбина није било у Османлијском царству; није још постојала модерна национално-државна царина. Северна Србија после пада Деспотовине представљала је гранични крај Отоманске царевине, као смедеревски санцак. Због тога је природно да су наплате на производе који су увозени или извожени третиране као ђумрук, тј. државна (беглучка) царина. Но, кад је највећи део Угарске (око 1560) био освојен од Турака, Угарска је у финансијској организацији Царства и даље сматрана као посебна област, тако да су намирнице, со, сировине, занатске израђевине, стока и робље из панонске низије подвргавани царинењу у старим турским земљама, тј. у Румелији. Дакле, финансијска управа поштовала је раније државне границе и

ђумручки приходи су већином били намењени намесништву у Будиму. То је погађало Дубровчане већ и у Београду, где су примили (1521) значајне повластице од султана. Они су хтели да у свом третману наметну тадашње европско схватање о јединственој царинско-финансијској администрацији, па да им повластице вреде и у угарским бившим пределима. Око тога су се они спорили све до средине XVII столећа*. Баждарина, тј. трошаринска пијачна пристојба (турски баџ) плаћана је у касабама у унутрашњости земље, па и у дунавским градовима, за производе и из самог Царства.

Ова питања нису добила правог места, а поготову решења, ни у делу најпознатијег аутора о отаманској финансијској организацији (Моравец). Најпознатији стари историчар Османлијског царства, Јозеф фон Хамер, правио је и крупне грешке, пишући, примерице, да су Дубровчани познатим концесијама издатим у Београду (29. октобра 1521) били ослобођени од царина у свим турским пристаништима и трговима**.

У овом прилогу ће се довоз роба и увоз и извоз артикала посматрати пре свега на основу објављених турских правних прописа, тзв. кануна, који су издавани за санџаке, важнија пристаништа, тврђаве, скеле преко река, па и за тржишне ханове који су служили за трговину па велико и као складишта. Узеће се у обзир и други оновремени историјски извори који говоре о промету добара, дакле и о приликама за наплату царина и трошарине. Ту ваља посебно истаћи објављене документе ватиканског архива (извештаји папских нунција из Угарске) и дубровачке архивске списе.

І ЦАРИНА ЗАТЕЧЕНОГ ТИПА У РУДНИКУ И ДРУГИМ МАЈДАНИМА СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ

До доношења законских прописа („кануна“) специфично османлијског типа у материји царина и „баџа“ — до чега је за северну Србију дошло систематски тек 1516. године — били су на снази затечени обичаји у наплати царина.

У Деспотовини појам царине био је много шири него данас, па и касније у отоманском законодавству, и обухватао је све дохотке каквог привредно важнијег локалитета.¹ Закупник такве царине боравио је у значајнијим мајданима и на већим трговима. Дубровчани у функцији цариника Рудника забележени су већ 1313. године.² Цариници у Руднику од средине XIV до половине XV века, ко-

ји су већином били Дубровчани, познати су нам по именима. Ти закупци царинског или тачније доходаринског уреда, Дубровчани, али и Которани,³ уз месног кнеза (као представника локалног живља) и Ђефалије (као деспотовог заповедника тврђаве) представљали су органе власти: цариници су припадали и оној групици најиницијативнијих привредника који су монополисали друштвене, а међу Дубровчанима — пре свега судске положаје у насеобини.⁴ Као такви, као оруђе олигархије најбогатијих колониста, цариници су могли да извитоперују владареве заповести, како не би угрозили високе зараде социјалне структуре којој су припадали. Биће да су такве мајсторије понукале деспота Стефана Лазаревића да 1422. изврши репресалије над дубровачким трговцима и рударским предузимачима у својој земљи, па да им отуђи имовину за око 30.000 дуката.⁵ Можда су из истих разлога Турци у Приштини наредне године забранили извоз сребра из рудничких места.⁶ Новцем убраним од таквих царина понекад су располагали тамошњи челници (на пример, челник Радич 1433. у Руднику).⁷

По турском освојењу Деспотовине Дубровчани су наставили да послују на исти начин кршећи преко преузетог царинског закупа истог типа наредбе о извозу сребра. У јулу 1462. обнародована је обустава извоза и бакра, олова и кожне робе.⁸ Дубровчани, природно, нису поштовали те уредбе. На дубровачком суду (1462) племићи Никола и Мартолица Лукаревићи тужили су једну удовицу Гундулићку у вези с неком испоруком 60 либара сребра, где је половина припадала једном трећем Лукаревићу, а друга половина удовичином сину Јакову; рачун о том сребру састављен је у Руднику, по цени од свега шест дуката за либру, а било је предвиђено да се бели метал преко завичајног града извезе у Венецију. Да се није радило о усамљеној испоруци, најбоље сведочи околност што се за меру Рудника знало у граду св. Влаха.⁹ Једна пошиљка сребра из Рудника (1475) износила је преко 12 либара. Племенити метал из Рудника, по свој прилици, стизао је на локални трг сребра у Белим Црквама (данашња Куршумлија), одакле је оно (као и 1478) отпремано у косовске вароши, а одатле у град под Срђем.¹⁰

Царинско звање у условима турске власти стицано је преузимањем закупа, као и раније. Закупник је могао бити домаћи муслиманин, хришћанин, али и странац, пре свега Дубровчанин. Пре 1469. у Руднику је седео као цариник неки Синан, који је једном дубровачком трговцу позајмио 50 дуката. Нешто касније закупци царине на приходима од рудника, тј. амалдарије (до јесени 1479) били су

Џиван Припчиновић и син му Кристофор. Они су усмрћени од дубровачке господе не само зато што нису султану намирили закупљени износ, што је морала да надомири Република, него и да Турци не сазнају о злоупотребама дубровачких трговаца у шверцу сребра. Године 1511. дубровачка општина продала је једном друштву за обраду бакра десет миљара тврдог рудничког бакра. Тај бакар није био редак у Дубровнику све до око 1530. године, тј. до измена у турској законодавној пракси која се тицала рудника.¹¹ Кријумчарење племенитог метала и бакра вршено је преко поменутих закупника царина. То су могли бити и домаћи хришћани. Када је (у пролеће 1526) барски надбискуп Иван (VII) Таљакостис упозоравао државнике у Будиму о богатству области своје дијецезе, посебно у погледу метала, напоменуо је да богати Рашани преузимају закуп мајдана и да је потребно успоставити пријатељске везе с тим чиниоцима експлоатације рудног богатства; калочки надбискуп, као заповедник одбране јужних граница Угарске, питао је о томе управо пребеглог Павла Бакића, који је исказ потврдио, па је, чак, навео да је и сам био тамо ризничар.¹² Како је Бакић држао велике поседе око брда Венчаца (Шумадија), први оближњи рудник био је управо Рудник под Штурцем, чијим је приходима неко време он управљао.

То је стање измењено Закоником султана Сулејмана Законодавца из 1536, којим је коначно нестало и наслеђене царине старог типа, која се посебно односила на режију по рудницима.

II ПРОМЕТ ДОБАРА И РОБЉА ИЗМЕЂУ СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ И УГАРСKE

Дуго времена после пада Смедерева у турске руке није постојао трговински саобраћај између смедеревског вилајета (санџака) и Баната и Срема. На дневном реду су били упади угарских феудалних војски преко Дунава и Саве, некад чак до Крушевца и Западне Мораве, односно продори турских бораца за веру кроз Срем или према Темишвару, а понекад чак до Ердеља. После уласка Османлија у Смедерево (1459) ујак угарског краља, Михаљ Силаћи, са малом пратњом, продро је на подручје Али-бега Михалоглуа (1461), али је био заробљен и оправљен у Цариград.¹ Лађе из Аустрије са наоружањем слате су у Угарску (1480) за њену одбрану на јужној страни. За заштиту јужних жупанија морао је сам краљ (1500) доћи у тврђаву Бач да организује снаге.² Почетком 1476. под Смедеревом

се налазила снажнија турска флотила, која је онемогућила деспоту Вуку да опседне град, мада је и он располагао бродовима. Те османлијске лађе су свакако помогле прелазак 5—6.000 војника смедеревског намесника Али-бега приликом упада ка Темишвару, у лето исте године. Концем 1480. године, приликом десанта код Смедерева, угарске трупе, под заповедништвом Павла Кинижија, разбиле су турско бродовље, које је бранило прилаз обали и код ушћа Велике Мораве. После смрти султана Мехмеда II Мађари су се трудили да искористе настале несрећене прилике у Царству, па су неки њихови команданти још августа исте 1481. године упадали у земље Пророкове заставе. Велики поход приређен је тек у новембру. Лађама које су долазиле из Београда и са других праваца супротставиле су се отоманске галије. У речној бици хришћански бродови били су надмоћнији, па су послали на дно Дунава 24 турске лађе. После тога прелаз угарској војсци омогућен је и код Храма, а затим марш до Крушевца. Турска дунавска флотила активирала је дејства 1491. године, и то пре него што је истекао рок суспендованих војних акција и без обзира на преговоре које је са Мађарима водио смедеревски санџак-бег. Кад су почела непријатељства на Дунаву и Сави, једна колона од 20.000 бораца упала је од Смедерева у Банат, а друга одељења узалуд су опседала Шабац. Један прелаз преко Дунава Али-бег је остварио још у фебруару те године код Храма, где је велики завој који је правила река био врло погодан за такве прелазе.²

Јасно је да у таквим условима није могло бити несметане и безбедне размене добара, не само између две велике граничне државе, него ни у приграничним областима и једне и друге. Истина, Смедерево је задржало своју важност у унутрашњој трговини. Многи Дубровчани су остали да послују у месту, уосталом као и они у Београду, оријентишући се на унутрашње пијаце и пословне партнере, али су зато многа трговачка друштва у Дубровнику изричито забрањивала својим члановима или ортацима у балканској унутрашњости да се са робом упућују ка Смедереву, Мачви, па и Руднику. Северна Србија важила је у луци под Срђем као ратно подручје и као земља хајдука, па је забрањиван одлазак „на границе Угарске или у друга места сумњива због разбојника и ратова“.⁴ Са угарским Београдом постојао је изванредан контакт, одакле су (1476) трговци дошли у Смедерево, бавећи се, не само продајом и куповином, него и послом обавештајаца.⁵ Смедеревска варош је (1476) спаљена, али је у њој 11 година касније било већ 143 дућана, више него средином XVI столећа (1555:80), кад је почело опадање Смедерева као привредног

средишта.⁶ Тек кад се, не само потпуно стабилизовала отоманска власт у Србији, него кад је магнетска Угарска изгубила ранију снагу за извођење граничног притиска, могло је бити речи о неком привредном струјању и комплементирању производње и потрошње.

У другој половини XV века трговачки промет између Угарске и Турске био је мање ометан на доњем Дунаву, везујући Румелију преко Влашке са Трансилванијом. Злочине окрутног влашког кнеза Влада Тепеша искусили су и пословни људи из Ердеља, од којих је 600 трговаца из Бурзенланда набијено на колац на тргу на коме су газарили, а уништено је и 400 младих људи који су из угарске краљевине послати да у Влашкој науче језик те земље.⁷ У пролеће 1526, непосредно пред поход Сулејмана Величанственог на Угарску, видински војвода позвао је на пиће неког саксонског племића који се задесио у вароши.⁸ Мере да се унапреде трговачке везе са хришћанским државама биле су у служби експанзионистичке стратегије Цариграда. Кад је (с пролећа 1525) пољски краљ затражио дипломатску пропусницу за путовање свог посланика на Порту, султан је дозволио слободан долазак и пословање свим трговцима и другима који би желели да дођу са робом, да продају и купују на најповлашћенији начин; одмах су и утрски трговци пошли са својим еспагом у значајно сабиралиште пословних људи у Краков, па је уследио разговор о примирју и миру који је тада Османлијама био потребан.⁹

На сличан начин, али привремено, 1503. закључен је мир на седам година између Угарске и Турске; после неколико година неодређеног граничног стања, мир је обновљен 1519, па му је са смрћу султана Селима I (у септембру 1520) престала важност, тако да су у новим условима Турци заузели значајне угарске тврђаве на рекама — Шабац и Београд.¹⁰ После тога је Османлијама на савско-дунавској граници био потребан мир да стабилизују освајања, па је познати београдски намесник Бали-бег преузео офанзиву леног поступка и понашања према Угрима, како би политички привукао мађарске граничаре. Чак му је угарски заповедник на тој страни, калочки надбискуп, одједном постао тобожњи брат. То га није омело да ужурбано гради многобројне лађе на Дунаву за следећи поход.¹¹

Први турски правни споменици који говоре о релативном привредном струјању између Турске и Угарске односе се на средину друге деценије XVI века. Канун за смедеревску скелу (1516) наложио је да, ако воденим путем из Угарске дође роба или ако тамо буде извезена, на вредност од 1.000 акчи узимало би се 30 (3% ад налорем) за султана и 50 (5%) за санџак-бега, као пограничног уп-

равника. Посебна ставка одредаба односила се на со из Ердеља: од сваког комада соли (чија тежина није прецизирана) узимано је по акчу за падишаха, док би санџак-бег од сто комада задржавао један (1%). Из Угарске је тада довожено и вино, па је за бурад у одласку наплаћивано по 12 акчи за владара и још четири акче које су између себе делили санџак-бег и турски капетан (капудан) на средњем Дунаву. Царина на вино била је равна „баџу“, тј. за вино и из Угарске и из унутрашњости Турске давано је по 15 аспри од бачве, и то од стране продавца; ако би купац вино даље препродавао, од њега је тражено нових 12 аспри. Поред тога, од сваке трговачке лађе која би дошла из Угарске Турци су одувек узимали по златник, коју би вредност међу собом делили санџак-бег и капудан,¹² тј. браниоци државне међе.

Канун Смедерева поштован је и у тврђави Рам кад је реч о довозу соли Дунавом, односно кад се радило о увозу угарског вина и у Рам и у Голубац (1516).¹³ У тврђаву Голубац из Угарске је довожена и стока. Капудан је са лађе са овцама скидао по једну овцу, а за говеда или товарне коње наплаћивана је по акча од грла. Ту старешина санџаката није могао да оствари никакву добит. Но, ако би, као у Смедереву, у Голубац приспео брод са робом, од лађе је узиман по дукат, који су међу собом делили санџак-бег и капудан.¹⁴ У Раму је царина на товарне коње била знатно већа него у Голупцу — седам акчи, с тим да је од тога три акче ишло за беглук (државу), три санџак-бегу, а једна бродару. Воденим путем стизале су у Рам и вреће, царињене колико и у Смедереву, уколико нису биле из Турске.¹⁵ У тврђави Кулич (1516) такса од лађе била је као и на другим местима, тј. један златник, а за овце које би биле довожене наплаћивана је акча по грлу, од чега је половина ишла царској хазани, а половина управном намеснику.¹⁶ Део прихода од Кулича 1521-3. који је припадао султановој каси износио је годишње 2.500 акчи, из које се своте, нажалост, не може извући цифра укупног промета, јер сума представља своте добијене по разним основама.¹⁷

У то време (1516) и мајдани Рудник и Црнча одржавали су комерцијалне везе са Угарском. Отуда им је стизала пре свега со, али за њу није плаћана царина, као у дунавским пристаништима, него баждарина, и то колико и за сир и мед, тј. по шест новчаних јединица од коњског товара. Према другој одредби истога кануна, ако је со директно довожена из Срема, на вредност од 50 аспри давано је четири (8%). Довођени су и товарни коњи, па је и на њих узимано по шест акчи од грла; дотерана говеда царињена су само са

по две акче. У супротном правцу, тј. из Рудника и из Црнче, као и из осталих места Смедеревског санџака, отпремани су у Срем зачини и миомириси, који су ту стизали из арапских земаља преко Солуна или посредством Дубровчана, који још нису показивали превелику ревност за послávaње у опасној зони. Посебно се помиње најтраже- нији бибер и уз њега ибришим (тј. врста дебље испреденог конца за израду везова) и богасија (што ће рећи тканина за поставу од свиле или памучног платна). За товар скупље робе санџак-бег је наплаћивао по златник од товара. Од извезеног товара куновине или кожица од ласица и јагањаца узимано је по 20 акчи.¹⁸

Док су у Хрватској, мање изложеној турским провалама, постојали житни вишкови, које је могла да откупи Света Столица (можда да не би прешли у руке Османлија),¹⁹ и док су и нешто касније (1537) трупе Фердинанда Хабзбуршког у Вараждину могле бити снабдеване скробном храном и из Барање и дунавских жупанија,²⁰ у областима које су посећивале султанове атлије често је било тешко сакупити привредне житарице. Ту се постављало питање замене производа с Турцима, али је за неку робу требало претходно скинути забрану коју је наметнуо папа, као католички поглавар. Војна лица имала су потребу да уновче со, што су примала на име плате (уместо новца). Тако се могло истржити соли за око 20.000 дуката. Папски легат (у фебруару 1525) тражио је од Ватикана дозволу да се Турцима продају и ножићи, мада су они могли значити и лако наоружавање непријатеља. Со је могла бити замена за новац и при откупу заробљеника, како је, на пример, поступљено крајем лета 1524, по дозволи угарског краља, кад је избављено четрдесет и неколико угледнијих Угара, које су Турци заробили.²¹ Кад су (почетком пролећа 1526) рекама приспеле лађе са сољу, познати банкари Фугери били су у стању да Угрима испоруче 50.000 дуката, од чега је краљу могло припасти 15—20.000, а остало је намењено одбрани јужне границе.²² У Угарској, мада се није налазила у завидном положају, представници богатијих слојева радо су куповали израђевине од сребра, нарочито у обради италијанских и уопште медитеранских ренесансних мајстора. То се знало и у Венецији, па је посланику који је слат у Угарску, допуштено да понесе сребрнине за вредност од 400 дуката, и то на ризик Републике.²³

И у условима успостављене размене добара било је понекад политичких разлога да се прекидају трговачки токови или да се кују завере. Кад су се Турци повукли а дунавске границе због ратова султана Селима (1511—14), Смедеревци су обећали Угрима да

ће тврђавне кључеве предати београдском бану Емерику Тереку. Срби у Ковину су се у то време бавили увозом и извозом робе, али су служили и као турски обавештајци и увек су у својим шаторима имали по једног или двојицу Османлија.²⁴ Кад је, примерице, Павле Бакић са својом пратњом пребегао у Угарску, у Србији су блокирани пролази да се тим угледним примером не би послужили и други Рашани.²⁵ Поред великих султанових похода на Угарску и Беч 1529. и 1532, у току јесени 1530. обновљена је борба на Дунаву између Османлија и Фердинандових присталица, којом приликом је аустријска артиљерија прецизном ватром потопила 40 турских бродова. Ипак, београдски санџак-бег Мехмед Јахјаоглу пошао је крајем године у Београд лађама накрцаним лепим пленом из Вага и Њитре. Почетком 1531. фронт је премештен далеко на север, а борба бродова на Дунаву вођена је чак на растојању између Будима и Беча. Београд је управо те године био у знаку грозничаве изградње — као турска метропола на Дунаву. Свакако да је за градњу и опремање кућа, палата и јавних здања био потребан разноврстан материјал који је долазио са стране, а вероватно су дажбине плаћане и на плен. Београду, као могућој султановој резиденцији, могла је запретити опасност од аустријских лађа, јер се у њеној дунавској флотили налазило 20 бродова који су располагали са по 25 топова. Чак и у Цариграду се говорило да Аустријанци желе да том својом ексадром доплове до Београда, где би им се, наводно, придружио кнез Јанош Запоља.²⁶ Турске фусте које су у јесен 1534. пловиле низводно према граду под Авалом такође су носиле велико богатство, њих две чак вредност од више стотина дуката.²⁷ И приликом првог упада Османлија у Будим (1526) бродови су се Дунавом спуштали с огромним пленом, са драгонестима краљевског двора, па и са библиотеком Матије Корвина; оне су депортовале и велики број будимских Јевреја, јер су Царству били потребни и пословни људи, који су потом распоређени по балканским варошима.²⁸

Није јасно ни како је регулисана превозна царина, било да је роба домаће или стране провенијенције. У августу 1525. стигле су под Београд неке лађе, које је сам султан послао из Цариграда; три од њих, које су потопили бродови калочког надбискупа, превозиле су лепо обрађен мермер, који је имао, како се говорило, да послужи при поплочавању султановог купатила у Београду.²⁹ Из Срема, пак (у марту 1538) слата је храна турском речном упоришту у Градишки.³⁰ Изгледа да Турци нису од Мађара преузели установу пореза на пословну пловидбу Дунавом, који су Мађари наплаћивали у Пожуну

и пре 1415; можда зато што та дажбина није заживела у удаљеном Београду.³¹ По својој суштини, то давање личило је турском бацу у дунавским лукама.

Законске одредбе из 1536. баве се увозним производима из Угарске који су већ поменути. На овце које су, пак, из Голупца транспортоване у Банат (који још није прикључен Отоманском царству) није ништа плаћано. Ако су људи из тврђаве увозили овце из Угарске, капудан је са брода могао скинути само једну овцу, али ако су ове стизале у пристаниште, њихови продавци су били дужни дати по пола аспре од грла. Разлика је постојала и код довоза говеда или товарних коња: људи из тврђаве платили би акчу од главе стоке, и то капудану, док су цивилни купци на скели били разлог да продавци плаћају по пет акчи по комаду. У случају вина изједначене су увозна и извозна царина, тј. за промет у оба правца плаћено је по 15 акчи од бачве. Царина на со је повећана на 10%, и као ушур наплату је обављао скелеџија, тј. старешина трговачког пристаништа свакако у корист беглука. Поред тога, од брода је узиман по комад соли, и тај намет су делили међу собом санџак-бег и азап-ага (тј. капудан).³²

У кануну за смедеревску скелу, издатом између 1540. и 1545. царина је одређена модерније, тј. 8% од валорем, рачунајући купо-продаје на хиљаде акчи; у том приходу држави је припадало 3%, а санџак-бегу 5⁰/₁₀ вредности робе. Ако би со дошла у комадима, на сваки комад тражена је аспра за санџак-бега, али само аку су доносиоци били трговци.³³ И педесетих година Смедерево је имало функцију главне дунавске луке за увоз соли за Србију, па и за околне крајеве. Код довоза соли посебно је значајна била веза између Смедерева и Никопоља,³⁴ успостављена још раније упућивањем османлијских дунавских бродова из Никопоља, као једне од главних база на доњем Дунаву, у Смедерево. Угарски трговци, свакако преко Србије, стизали су (1551) и до Једрена са тканинама и већ поменутиим ножевима.³⁵

Према прописима о градској баждарини Смедерева 1560. године, ако би се жито, коже, кебад, тканине или друга роба ставили на лађу и пребацили на банатску обалу (Банат је 1551. ушао у склоп Царства) или би се бродом превезли на неку другу страну, не би се плаћала баждарина, него ђумрук; слично је било и код довоза производа са тих страна, без обзира што је обала преко пута Смедерева већ више година била у власти Османлија. За робу на броду у транзиту, ако стигне у смедеревско пристаниште, није плаћана царина.

Искрцана роба, за коју је дата царина, а која би била похрањена у складишту на рок од месец или два дана, могла се поново извести без плаћања нове, извозне царине. Како је у таквим случајевима било злоупотреба, свакако зато што су закупци ђумрука хтели да наплате нову царину, канун је опомињао да се то не чини.³⁶ Била је то повластица која је од јавног пристанишног складишта чинила неку полуслободну царинску зону, али само у Смедереву, не и у суседним дунавским лиманима. Како није било разлике између извозне и увозне царине, произилази да царина на дунавској страни није имала заштитни карактер и није представљала баријеру за развитак домаће производње или потрошње. Тих елемената ће бити тек нешто касније.

У то време из Ердеља је жито ишло Савом на Запад и, ако није било обавеза према Отоманском царству и његовом ерару, није се заустављало у Смедереву. Средином XVI века (пре 1565) Јанош Жигмунд Запоља слао је по 300.000 стара (око 180.000 квинтала) житног зрна у Венецију.³⁷ Имајући у виду тешкоће дугог транспорта и врло скуп коинени превоз, у обзир је долазио само транзит Дунавом до Београда и Савом даље на запад. У исто време (1565) наговештен је још један трговачки значајан и занимљив посао. Влашки кнез Јован, тражећи пријатељство и војну помоћ млетачке сињорије, нудио је у накнаду: а) дозволу да се Република у Влашкој снабдева коњима; б) слање житарица из Влашке, Молдавије и Трансилваније која се већ развила Дунавом; товари би Савом били пребацивани до Босанске крајине, а потом караванима у Сплит и затим морем у Венецију; в) преко Далмације или Истре истим путем Венеција би добијала и велик број волова за исхрану својих многољудних градова.³⁸ За такав транзит Дунавом и Савом морала се платити провозна царина, али законске одредбе не бележе стопе тог ђумрука.

У Шапцу је постојао сталан промет житарицама, али и крупном стоком. Ту су узимали храну каравани из херцеговачког, босанског, клишког и зворничког санџака. Није јасно шта је све наплаћивано тим поносницима. Ђумрук је утериван од лађа које су крцале хлебно зрно и марву за одлазак у Београд и на друге стране. Од лађе је тражено по четири аспре, а од сваког коњског товара, који је одлазио копном, по акчу. Та врста прихода помиње се још и у попису 1600. и то као приход државне касе.³⁹ Београд је био још већа житарска пијаца, па су се одатле покушали снабдевати у доба гладних година и неродице и житељи далеког Дубровника, који су терете пребацивали караванима (1556, 1564, 1565, 1569, 1591).⁴⁰ У дубро-

вачкој архивској грађи политичке природе и текућих трговачких послова није забележено како је у таквим случајевима решавано питање царинских давања. Из чачанског краја само је понекад извожена храна (као 1571, 1572) на Јадран, и то у познату турску тврђаву Херцег-Нови.⁴¹ Није јасно, ако су трговци добављали и извозили житарице за потребе војске, да ли су лиферантима наплаћивали царину, поготово ако је исплата вршена по депресивним ценама које је сама држава одредила; ако су ствар извели органи власти, на челу са кадијом, царина вероватно није ни ударена.

Царинске одредбе из осамдесетих година стекле су универзални карактер, без обзира о којој се роби радило и не водећи рачуна о којој суседној земљи или финансијској целини је реч. Начело је било — муслиманин плаћа 3%, немуслиманин султанов поданик 4%, а странац 5% (изузимајући највеће градове у државном средишту, као што су Цариград, Једрене и Бруса, где је за све царина била увећана, јер је довоз доносио веће и сигурније приходе продавцу). Тај се принцип односио и на Кладово, које се налазило према Турн Северину и Малој Влашкој (Олтенији). Изузетно, код врсте робе за коју је била заинтересована локална трговина, царински обрачун могао је дати и неки попуст. На пример, за говећу кожу која је са супротне обале довожена у Кладово (1586) узимана је само једна аспра,⁴² мада је та кожа стварно знатно више вредела од 20—33 акчи.

Прописи о смедеревском пристаништу (који датирају из година 1574—95) предвидели су царину и за сам прелаз путника преко Дунава: коњаник је плаћао четири, а пешак једну акчу. Код житарица, меда, масла и других намирница и роба од муслимана је узимано 3%, а од немуслимана 4% ад валорем. Код пребацивања стоке постојао је диференциран коефицијенат — јер, док су овце и свиње царинене са пола акче, што би код овце могло бити и изнад вредности, код говеда је узимана само аспра, што је било испод вредности живинчета. Такав је распоред учињен свакако због тога што су овце много више тражене у прехрани, а у Угарској је било доста говеда, па је извоз у Банат требало и царинским инструментима стимулисати. Начело наплате ђумрука према вредности робе било је примљено и на вино у промету са обе стране. Ако би производи долазили из темишварског вилајета, преко Ковина, царину је наплаћивао емин са супротне обале, јер је, ипак, морало бити јасно да није реч о две државе него само две финансијске управе. У то време у Смедереву су били ретки страни бродови, па од њих није узимана пристојба у пристаништу као раније (златник) него много мање —

од шловила са ручном крмом свега две, а од осталих четири акче. Режим јавног, складишта у Смедереву у то време није предвиђао узимање царине од робе која је у транзиту стигла пред пристанишну царинарницу.⁴³

Со је лађама из Трансилваније довозена у Смедерево и деведесетих година. Уз со, транспортована је као обавеза према турској држави количина од кејла (купела) 100.000 пшеничног брашна.⁴⁴ Босански крајеви су се и много касније снабдевали сољу из Влашке и Ердеља. На основу посебне повластице, Бањалучани су (1721) со из поменутих покрајина довозили у четири лађе годишње.⁴⁵

Најважнија и незамењива роба која је стизала са севера била је — со. Она је довозена као ситна и у „главама“, слично као касније шећер. Исти третман имала је и со која је називана влашком, а која је такође, великим делом потицала из Ердеља и само је стизала преко Влашке. Занимљиво је да су људи из унутрашњости Царства на видинској скели за со плаћали не царину него баждарину, и то на сто парчади пет акчи, док се од кола соли, свакако ситне, трошне, није узимало ништа. Поменута парчад су била типизирана по тежини и облику, па је сто комада чинило 32 „тројке“ и две „ракљасте главе“.⁴⁶ У Кладову, међутим, мада се налазило у видинском санцаку, за самарски товар соли давале су две акче.⁴⁷ „Тројак“ је био вероватно комад камене соли који је садржавао три тржишне јединице, уз „двојак“, који је вредео две, и „јединак“, који је тежио једну пијачну јединицу; овај последњи звао се турски „јалки“, што значи да је личио на точак таљига. „Двојак“ је по тежини био раван „рачвастој глави“, само што је по облику наличио ракљама; турски је називан „чатал“, односно „чатал каја“.⁴⁸ Било је препродавача соли, који су је разносили по селима, у којима су често постојали локални пазари и где се знала цена соли на скалама, па, према томе, и соларева маржа. Соларима је било забрањено да улазе у влашка насеља, и то још од давнина, како је наведено 1516. у кануну за смедеревске влахе. Тачност те констатације потврђује истоветна одредба из влашког закона из 1476—7. године.⁴⁹

Из Паноније стизале су у дунавска пристаништа Србије и велике количине говеђих необрађених кожа, особито од последњих деценија XVI столећа. Дубровчани су настојали по сваку цену да за те коже не плаћају појединачне дажбине, држећи да и овде вреди њихов ђумрук годишњим одсеком, као у Румелији. То би значило непризнавање посебне будимске финансијско-цариноке области и дирекције, а представљало би осетно умањење давања, мада су Дуб-

ровчани и у старим турским областима у Европи били повлашћени том сасвим површном проценом царине. Нарочито су у Темишвару имали домаћих накупаца и посредника, који су, ако су кожу испоручивали у Београду, плаћали царину од комада. Због тога су Душ ровчани у Србији радо узимали говеђе коже у варошима северне Бугарске, у ком случају не би плаћали индивидуалну угарску царину од коже, а говече у северној Бугарској је, поред тога, било крупније него у Србији и Угарској, па је кожа тежа и свакако, посебно за ђон, траженија; најважније италијанске пијаце за те коже биле су Анкона и Барлета.⁵⁰

Робље је такође подлегало наплатама при довођењу из Угарске, а касније и при враћању ослобођених у завичај, после предатог откупа или у трагању да се он набави и донесе. Такса на сужња више је сматрана као ерарска обавеза на остварену добит, него као царина на еспац, а што се она везивала за гранична подручја, било је разумљиво, јер је роб тешко могао настати у унутрашњости Царства. Београд је представљао велику пијаци робља, какве су постојале и дубље у унутрашњости (Скопље, Софија, нека егејска острва). Кад су Турци пред султанов поход на Беч 1529. ухватили осам лађица поданика подвојводе из Граца, спровели су их у Београд; њих око 70 су потом отерали у неко место четири дана хода од Београда.⁵¹ У Београд су бродовима са источних страна довозили угледније заробљенике да би ту били ослобођени за значајнији откуп (који се кретао на неколико стотина дуката); он се лакше могао постићи у Београду или Будиму због веза тих чаршија са западним светом, у великој мери преко Дубровчана и касније Јевреја. Кад су (у августу 1525) бродови Пала Томорија (свакако из Петроварадина) ухватили неке турске лађе пред Београдом, а три са мраморним плочама и потопили, на једној лађици било је 13 сужања од значаја.⁵² На велико београдско тржиште робља упућивани су робови, не само из Угарске и са Истока, него и из Ердеља.⁵³

У кануну за смедеревски санџак из 1516. од доба кога би довео борац за веру узимано је за султана 20 акчи. Нешто је друкчија ситуација била кад је упад у непријатељску земљу, тј. у Панонију, предузиман по падишаховој заповести и у организацији редовних војних старешина; тада је за дотераног коња (а можда и роба који је понекад вредносно изједначавана са коњем) плаћано три акче, од говечета и за осталу робу по четири, а за овцу и свињу по пола акче. Кад би роб био ослобођен и кад би се са дозволом враћао кући у Угарску или и даље, тражено је за беглук 25 акчи, а дунавски ка-

пудан је такође узимао толико.⁵⁴ У тврђави Раму (1516) наплата од роба била је нешто друкчија, с обзиром да је робље врло често и терано у тврђаве: за робове који би се, ослобођени, враћали у зави-
чај, пуноважан је био канун Смедерева; ако би борац за веру довео
роба, ништа није плаћао; ако би то довођење пало у време органи-
зованог војног похода, за роба се узимало по пет аспри, док су од
товарних коња и говеда акинције плаћале по четири акче.⁵⁵ Повла-
стица је дата посади Рама свакако зато да се послеше самоиницијативни
залети у Угарску са те значајне граничне позиције. На скели тврђа-
ве Голубац (1536), ако би сужањ прешао у Угарску, скелеција би за
државу наплатио 25 акчи; за прелаз из Угарске товарног коња или
говеди тражено је по 50 аспри за грло.⁵⁶ Канун за смедеревску скелу
издат између 1540. и 1545. од роба кога би довели муслимани пред-
видео је инкасирање за државу 20 акчи. Од роба који би се ослобођен
враћао у угарски вилајет узимано је 50 аспри, од чега је половина
износа припадала беглуку, а половину је узимао капудан (азап-ага).
Приликом организованих упада у неверничку земљу, од коња борца
који би прелазео Дунав тражено је три аспре; по повратку са похо-
да за таквог коња није плаћано ништа, али за коње из плена давано
је по пет акчи, за говече четири, а од овце и свиње по три.⁵⁷ Плаћа-
ње за последњу категорију очигледно је било превисоко. Прописи о
скелама смедеревског санцака крајем XVI века (1574—1595) одре-
дили су 25 акчи за прелаз у Србију роба, односно плаћање двостру-
ког износа за ослобођеника који се враћао у свој вилајет.⁵⁸ Ништа
није значило што се роб обично враћао у родни крај, који је већ
припадао султану, тј. што је он и као роб стварно био султанов по-
даник. За влахе, који су такође одлазили у ратне походе (обично као
мартолоси) није предвиђана могућност да доведу робље и да за то
плате таксу.

Кад су Османлије дубље ушле у Угарску и кад је појачан
отпор њиховом надирању, често и на већ поседнутим територијама,
на несигурном земљишту образовани су тзв. слободни тимари; њих
је, истина, било и у унутрашњости државе; мањи тимари уживали
су управни, већи и економски имунитет, али судски никад нису
стекли. На њима су хватани робови, а награду за вест о могућем
робу добијао је господар тимара на коме је роб ухваћен, обично као
бегунац; новац од продаје таквог роба припадао је беглуку, а то
своје право могао је владар пренети на амиле, који би добили у за-
куп поменуто право.⁵⁹

III БАЖДАРИНА НА ДОВОЗ РОБЕ У ВАРОШКА НАСЕЉА СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ

За храну, сировине, стоку и робу која би била доведена у урбана насеља смедеревског санџака из ближе или даље околине тј. из самог Царства, наплаћивана је баждарина. Наплату су, по правилу, регулисали кануни за скеле.

На врећу жита за ускладиштење која је из унутрашњости Царства Дунавом стизала у Смедерево узимана је акча за падишаха. Ако би Дунавом или Језавом жито стигло у Смедерево, а није било намењено магационирању него текућој потрошњи, од џака је узимана аспра, од чега је половина ишла држави, а половина санџак-бегу. Ако би зрневље приспело у Смедерево из унутрашњости, али не Дунавом, дакле пре свега из самог санџака, санџак-бег је од вреће убирао по акчу. За коњски товар тканина давале су му две аспре, исто толико од кола дасака или дрвне грађе, по акчу од продатих кола дрва или сена, по пола акче за продату овцу или свињу и четвртину акче за овцу коју би месар заклао, односно акчу за закљано говече; за продатог коња или роба санџак-бегова купопродајна такса износила је четири акче, од довозених кола соли или пиринча по осам акчи.¹

Наплата за вино, као нешто што није припадало владајућем муслиманском свету, биле су релативно компликоване. За вино које је стизало из унутрашњости земље у бачвама продавац је плаћао 15, а купац, ако га је препродао, 12 акчи; ако би такво вино одлазило ван града, тражене су четири акче. За лозне „сузе“ произведене из винограда варошана Смедерева узимано је од сваке куће која је имала виноград још и вино у натури у вредности од две акче; после давања ушура, узимане су по две аспре од бурета. Те две дажбине наметнуте су у време управе ревносног Сулејман-паше, па су 1516. укинуте, јер тај приход није уношен у дефтер. Од винограда муслимана наплаћиване су четири акче по дунуму, дакле не од вина, јер се претпостављало да они грожње друкчије употребљавају. Муслимани који су имали винограде на рајинском земљишту, пошто би предали ушур господару земље, ако би вино дотерали у касабу, давали су шест акчи ресума,² више зато што се претпостављало да ће то вино бити изложено продаји. Нешто раније (1501) смедеревски власи, ако би вино произведено из свог винограда продали на било ком спахијском тимару, плаћали су акчу од бачве; ако би, пак, вино

купили „напољу“, тј. изван санџака, и продали га, давали би као раја — по 15 аспри од бурета.³

У Смедереву је постојало јавно складиште робе, у коме су наплаћиване додатне пристојбе. Таква складишта су подизана у већим местима, а представљала су покривене и добро сачуване ханове, намењене трговини на велико. Ту су прикупљане веће количине робе, које су из спремишта постепено извлачене и продаване трговцима на мало и занатлијама. У дворишту или испред хана био је смештен јавни кантар, за меревање роба (капан); по тој ваги складишта су у неким шехерима називана капан-хановима или скраћено капанима. У таквом складишту у Смедереву (1516) од приспелих намирница (масло, сир, мед, воће и друге) које се мере, ако би се продале пре него што се ставе у магацине и на кантар, узимано је од продаваца по четири акче дажбине; ако би роба прошла кроз вагу, за сваки измерен кантар тражене су по две акче.⁴

Под голубачком тврђавом (1516) од животних намирница и воћа који су стизали воденим путем наплаћиване су две акче баждарине од брода, што су делили санџак-бег и капудан. На сличан начин установљена је баждарина и у Раму, одређивањем по две акче од товара. За вино које би приспело „споља“ узимано је 15 акчи по бачви; кад би мештани направили вино од грозђа својих винограда и снели га у подграђе, од њих је узимано по десет аспри од бурета. Од врећа које би стигле воденим путем, баждарина је утврђивана према смедеревском кануну. Од лађа које су стизале Дунавом (са робом која свакако није укрцана у иностранству) тражене су две акче, од којих је једна припадала санџак-бегу, а друга капудану.⁵

У пристаништу тврђаве Кулича различито су баждари поступали, водећи рачуна из које реке потичу товари. Ако би се из лађе која је приспела Моравом изнео терет пре него што пловило уђе у Дунав, од брода су наплаћиване две акче, од којих је једна, ишла санџак-бегу, а друга капудану; ако је довежено вино, трошарина је износила 15 аспри; од вреће је узимана по акра. Ако би, међутим, лађа из Мораве ушла у Дунав, за владара је тражено 12, а за санџак-бегу 15 акчи; поред тога, на име „ртинџе“ (услуга које су чинили дунавски азапи, односно људи азап-аге), тј. за извлачење брода из Мораве у Дунав, за санџак-бегу су додатно одвајане по две, али и за капудана по две аспре. За вреће које би такав брод довео из Мораве у Дунав, као и за вреће са лађа које су пловиле Дунавом, давана је по акча, од чега је половина припадала држави, а друга санџак-бегу. Такса за сам брод који Дунавом доплови до ку-

личког пристаништа износила је две акче, које су делили санџак-бег и капудан. Од житарица, масла, сира, меда и других намирница које су стизале из унутрашњости Царства наплаћиване су две акче по товару. Исто тако су од кола дасака или дрвене грађе узимане две акче, од нових кола дотераних продаје ради по акча, од говечета при продаји акча, од свиња чак две акче, од овце пола аспре, од закланог говечета акча, од заклане овце четвртина аспре, од кола соли или пиринча по осам акче, од бачве вина из унутрашњи држава 15, а ако би купац вино препродао — још 12 акчи.⁶ Скреће пажњу висока трошарина на свиње, што би, можда, требало повезати са локалним процесом исламизације.

Већ 1516. наметнуте су посебне таксе за прелазе преко река Мораве, Ибра и Дрине. Од коњаника који би прешао бродом узимана је акча од коња, по пола аспре од пешака, а код кола — по акча од точка; поред тога, за бачву вина требало је платити по четири аспре, од коњског товара по две, за говече и свињу по акчу, за овцу половину аспре и од јагњета по четвртину акче. Уколико би се исти коњаник вратио преко реке у року од три дана, није ништа плаћао.⁷ Повлашћену „повратну“ таксену карту пешаци нису уживали, јер су помагани само пословни људи.

Мајдани Рудник и Црнча били су знатни потрошачи, па је њихов канун исцрпан. Од товара житарица и брашна наплаћиване су две акче. Код стоке — од говечета узимане су две аспре, за живу свињу једна, а за заклану две аспре, од овде дотеране за продају пола акче, јагњади у току шест недеља после великог поста није узимано, а после тога по пола акче, за товарног коња тражене су четири акче; ако би месар у насељу заклао говече или овцу, ништа није плаћано. За скупље намирнице (со, сир, мед) тражено је по шест аспри од товара. Ако је со у комадима, за комад је узимана четвртина акче. За мешину масла давано је чак 15 акчи, за товар уља — 12, за товар свеже рибе — 4, за товар сушене рибе — 6 акчи. Од товара репе и црног лука купљене су по две аспре, од 20 јаја — једно јаје, од товара воска — шест акчи, од товара луча — комад луча. Вино са санџак-бегових хасова око Рудника имало је монополистичку позицију на тржиштима Рудника и Црнче; на коњски товар узимана је аспра баждарине. Од трубе чохе тражено је 12 акчи, од несашивеног чоханог кафтана — две, од обојене или беле материје за прављење кафтана — акча, од платна потребног за једну кошуљу — акча, од товара лана — четири, од ђебета, ако стигну, по акча. Од товара дрва скидана је једна цепаница, али од дасака,

дрвне грађе и олова, потребних рудокопњи, није ништа узимано, чак и кад би се штогод од тога изнело ван рудника. За ђумур, потребан за пржење рудаче, наплаћиван је „ресум“, тј. пореска дажбина, али не и баждарина, тј. трошарина.⁸

Ужице је такође припадало Смедеревском сандаку, а одликовало се знатно сниженим трошаринским ставкама, посебно код сировина за производњу. За товар житарица узимане су (1516) две акче, односно пропорционално мање, јер су испоруке бивале и мање од коњског товара. За овцу доведену за продају давано је пола акче, а пошто их касатин закоље — још једна четвртина. Од јагњета до стриже није наплаћивано ништа, а после стриже — оно је сматрано овцом. За вола при продаји даване су две аспре, за краву — једна, а ако би крупну рогату марву купац изводио изван насеља — плаћао је исто толико. За свињу која се дотера на пијацу узимана је акча, као и за ону која је отерана са тржишта. За закљано говече у месту узимана је акча, за говеђу кожу — исто толико, а за товар овчијих кожа и при улазу и при излазу — по две аспре. Цена масла кретала се на ужичкој пијаци од 15 до 40 акчи по мешини, а за трошарину је требало одвојити акчу. Од товара рибе тражене су две аспре. Од јаја, црног лука, репе, ораха, риба и других намирница које не би стизале товарима, него у малим количинама, није узимано ништа. Од товара соли, пиринча, масла, зејтина, сира и меда наплаћиване су две акче. Трошарина вина била је висока, као и у другим касабама — 15 акчи од бачве, а ако би вино купац препродавао — и он је дао исто толико. Ако би се од товара меда направила медовина и продавала, за количину направљену од товара меда баждар је добијао две акче; ако медовина није била изложена продаји, за тај мед ништа није давано. За поврће које би тврђавска посада и други доносили у град из својих башти, које су лежале изван старог шанца, давали су одсеком две акче. За товар воска и уља за осветљење такође су следовале две аспре баждарине; ако је уља било мање од товара, трошарина је сразмерно смањена. Од товара лана плаћане су две акче, од обојеног или необојеног материјала које је називано сукно, ишло је исто толико; од ланеног платна (количина ?) узимане су две акче, од платна потребног да се скроји кошуља — само акча. Од влашког „ћебета“ (тј. склавине) величине једног донлука (шест терзијских аршина — по 60 сантиметара, тј. 3,6 метара, што је било довољно за чакшире) давана је акча. Незнатна трошарина оптерећивала је штофове са стране. Кад би дошла (пре свега из Дубровника) чоха, од товара су даване само две аспре; ако би

чохација дошао и само мало тканина продао па отишао, баждару ништа није дуговао, једино што је морао да плати најамнину за дућан у коме је одсео. За товар кабаница плаћане су две акче; ако би се оне извозиле, од сваког комада узимана је по акча. Такса за продају пара чизама износила је пола акче. И код робе од гвожђа постојао је у Ужицу знатан баждарински попуст. Док су у Руднику и Црнци узимали по шест акчи од товара гвожђа, ако ово није служило потребама мајдана, у Ужицу су за товар железа плаћане само две акче, за 3—5 гвоздених полуца — акча, али ако би се извозило гвожђе подешено за плужне лемеше, од сваког комада тражена је акча.⁹ Такав трошарински распоред јасно је ишао за тим да се обезбеди јевтинија потрошња, док су мањкови пребављивани на извозне производе (кабанице, влашке склавине, гвожђе за лемеше). И ту су били повлашћени муслимани, јер за справљање свог напитка, медовине, ништа нису плаћали, док су винопије давале релативно врло високу баждарину за своје пиће.

Прописи и закони донесени за Смедеревски санцак у годинама 1528—30. и 1536. држали су се узора из 1516. године. Само понегде било је додатака. За закон за јавно складиште робе у Смедереву 1536. речено је да он вреди и за Београд, очигледно стабилизovan после заузећа од стране Турака 1521. Новина се састојала у томе да је најпре наређено да се не узима више код премеравања робе од раније установљене две аспре од кантара. Турски сребрни новац све лошије легуре почео је да губи у вредности, па се почетна инфлација почела испољавати и у подизању цена услугама, како би био компензиран пад вредности новца. Исто тако, наложено је да се ништа не узима од оних који су из околине у пазарне и друге недељне дане доносили мање количине меда и масла у ћуповима и чанцима; опет је требало опомињати да се не чине злоупотребе. У то доба, с времена на време, довожено је суво воће, које је изазивало спорове и свађе између баждара и кантарције; то воће спадало је у производе који се мере, па је кантарцији дозвољено да од сваких кола наплати шест акчи, док је баждар (који је наплаћивао свеже воће према товару) остајао кратких рукава.¹⁰ Карактеристично је да су произвођачи и мале количине масла и меда носили у веле-трговачке магацине, а не на дневну пијацу. Можда због тога што је ова била презасићена сличном робом. Од новина треба навести и то да је одредба о рекама у Смедеревском санцаку почела 1536. године важити и за Саву,¹¹ (са прелазима у Срем), али не и за Дунав, који се тада налазио још у власти ердељских Мађара. Међутим, ни касније,

кад је у Банату образован Темишварски ејалет, на Дунаву у граничном делу Смедеревског санџака нису вредела правила о рекама.

Праву новину у трошаринском систему значила је канун-нама Крушевачког санџака из 1530—31. године. Она је наметнула крушевачкој касаби две баждарине — спољну, на калијама тврђаве, и унутрашњу, у самој тврђави, већ у вези с постојањем пијаце у подграђу и у самој цитадели. Излазна и улазна трошарина су потпуно изједначене, с тим што је спахијски друштвени ред био ослобођен излазних пристојби, па је то водило спахијском уласку у трговачке послове и занемаривању војних дужности. Унутрашњи баждар је и за излагање робе, пре свега чохе, узимао пола акче; ту су муслимани били повлашћени, јер су плаћали за излагање само четвртину аспре недељно, док су „неверници“ давали пуну таксу. У погледу потрошних добара, и у Крушевцу се запажа тенденција, као у Ужицу, да се потрошња стимулише нижим трошаринским ставкама. Вароши Смедеревског санџака на Дунаву биле су под утицајем економских прилика у Угарској, па је турски новац губио вредност према хришћанским монетама много брже него у унутрашњим деловима Царства; због тога је у дунавским градовима и ниво баждарине био виши. Само сасвим начелно може се прихватити напомена да је по турским градовима на спољним пијацама, у подграђима, продавана кабастија роба, док је на тргове у тврђавама стизала финија роба.

Трошарина на храну је уједначена на спољњем тржишту: по две акче и од свих житарица, и од соли, масла, сала, уља, меда, сира, рибе и маслина (које се тада први пут изричито срећу) и других намирница. Вреће и бисаге сматране су коњским полутоваром. Код воћа од товара су, исто тако, узимане две аспре, а колски терет је прерачунаван у коњске товарице. За овцу је давана половина акче, за јагње до средине маја — ништа, за говече — две акче, за заклано говече — акча, за заклану овцу — четвртина акче, од товара овчијих кожа — две акче. На товар гвоздених полуга, односно железних производа, који се мере кантаром, давана је акча. Додатак баждарине на унутрашњем тргу износио је: за масло у мешини од 20 литара — акча, од младог црног лука на товарице — по две аспре, од мањих количина тог лука, јаја, репе, мркве и осталог поврћа — ништа, од воћа у товару — такође ништа. Донлук (3,6 метара), тканина додавао би акчу трошарини. За продату кошуљу или гаће, као и за платно за шивење тог доњег рубља, за обојено и необојено сукно, седло и узде узимана је још једна акча, за чоху стиглу то-

варом није ништа додавано, за продату кабаницу узимана је аспра и од продавца и од купца, за ланено платно, обојено и необојено сукно стигло у товару даване су две акче. Со и пиринач довезени у колима прерачунавани су у коњске товари, а потом су за товар плаћане по две аспре; за вино у товару — такође две акче док је трошарина на бачве узимана као раније, по 15 аспри; а код препродаје је ранији купац плаћао 15, уместо 12 акчи. Од огревног дрва, дасака и дрвне грађе, без обзира на који би начин стигли, ништа није додавано у трошарини. Од товара лучи наплаћиване су две бакарне мангуре. На гвоздене полуге доплаћивано је по пола аспре од полуге, а код гвожђа за лемеше и за казан — по акча.¹²

Кад је реч о Смедереву и о његовим трговинским, тиме и баждарско-царинским могућностима у другој трећини XVI века, треба рећи да је смедеревско пристаниште пало у засенак суседног, много већег, београдског. Док је приход смедеревске скеле 1516. године износио 43.000 а београдско само 25.00 акчи (1536), доходак смедеревског лимана ускоро је пао на само 13.153 акче. Тек седамдесетих година, кад су се увећали становништво и трговина, нарочито у режији домаћих муслимана, учестали бродови допринели су да је трогодишњи закуп скеле достигао своту од 662.913 аспри.¹³ Каравани (велики чак 400 коња са житом) силазили су у Дубровник враћајући се са тканинама.¹⁴ Поред соли из ердељске Дееш-акне, довлачене великим хрстовим лађама, преко Смедерева транспортовано је и робље из Угарске (1553—55). Из долине Велике Мораве допреман је у Смедерево пиринач, а из Смедерева полазиле су за Софију и Цариград кулучарске колоне сељачких кола натоварене оловом из северне Србије.¹⁵ Из Будима путовало се у Румелију и на Босфор готово искључиво дунавским бродовима, и то великом реком само до Смедерева, јер је пловидба даље кроз Ђердап била веома отежана.¹⁶ С обзиром да је западни новац високо котиран на смедеревској пијаци, треба закључити да је он био много тражен због пословних додира са иностранством. За дукат је у Смедереву већ 1465. давано 50 акчи,¹⁷ што је било изнад курса. Талир је, међутим, у августу 1553. приман само за 37 акчи,¹⁸ што је, опет, било испод реалне цене; случај би сведочио да је промет са страним светом у Смедереву тада редуциран или да се држава снажно наметнула својом валутном политиком. Дубровачки трговац у Смедереву Гргур М. Сумичић понео је (1546) у Будим већу количину Фердинандових аустријских златника да их тамо размени за акче, јер је однос монета био много повољнији. Треба рећи да је више трговаца Дубровчана

из Смедерева отишло да тргује у Будим, који је од 1541. био у рукама Османлија. Наследници неког Дубровчана умрлог у Трансилванији пренели су (1552) сва своја права у Ердељу, Београду и Смедереву на једног београдско-будимског трговца.¹⁹ Говорећи о поданицима Републике св. Влаха, ваља напоменути да они нису плаћали царину и баждарину према прописима који се анализирају, него су и они у Смедереву, па и Београду, били укључени у скупно плаћање одсеком, тј. годишње. Једна одлука дубровачког сената из априла 1561. управо се односи на наплату ћумрука од Дубровчана у Београду и Смедереву.²⁰

У таквим општим привредним условима 1560. године издати су нови прописи о јавном складишту у Смедереву и одредбе о преласку река (укључујући и Саву). Тада су у јавном складишту за животне намирнице (пре свега за масло, мед и суво воће) после вагања а пре депоновања у спремишта од продавца узимане четири акче од коњског товара; ако роба није вреднована коњским товаром, него мерењем, од сваког кантара тежине наплаћивана је кантарина до две аспре. За масло и мед у мањим количинама и од људи из околине и даље није требало ништа узимати. Од робе која је мерена само је кантарџија имао право да наплаћује дажбину.²¹

Постојао је општи правилник (1560) о градској трошарини у Смедереву ако купопродаја није везивана за јавно складиште. И ту је дошао до изражаја принцип да се умање таксе за потрошну робу градског становништва. Тако, од житарица и других намирница које су купци носили кућама за властиту употребу није ништа давано. Код трговачке продаје, врећа житарица у коњском товару доносила је баждару приход од акче, а од пиринча и рибе која је долазила колима и даље је доста убирано, по осам акчи од кола. Од кола црног или белог лука тражене су четири аспре. За продату овцу, било да је закоље купац или да је не закоље, узимано је пола акче, а ако би овцу заклао месар — дажина је износила само четвртину акче. За говече давана је акча. Код купопродаје коња и робова две аспре су захтеване и од купца и од продавца. Вино смештено у судовима на колима доносило је баждару 15 акчи, односно још 12, ако би га купац препродао; ако би вино одлазило из Смедерева у какво друго место Царства, наплаћиване су четири аспре од бачве. Рибе, тканине и друго што је у вароши паковано у товаре и изношено из насеља доносило су баждару приход од две аспре. Код продаје ћебади, коже и других сличних сировина, на 40—50 акчи давана је акча. За товар тканина и даље је мало плаћано — по две акче од товара. За кола

дасака и дрвне грађе узимане су две акче, од кола огревног дрва — једна цепаница, а од кола сена доведеног за продају — акча. За рибу из села смедеревског кадилука која би лађама одлазила изван смедеревског санџака — наплаћивана је царина. За страну робу, пристиглу лађама за друго одређење, тј. у транзиту, није узиман ђумрук. За робу из иностранства, смештену у јавно складиште, ако би после месец-два дана била извучена и утоварена на брод, није поново давана царина.²²

Занимљиво је да се код „скеларине“ за превоз робе и стоке преко река помињу овце и јагњад, али не и говеда.²³

У Кладову (у оквиру Видинског санџака) 1586. за врећу брашна из кола давана је акча, од житарица довозених колима и од црног и белог лука, купуса и воћа давана је акча од колског точка. За кола пиринча, масла и меда узимане су по две аспре од колског точка. Кола диња и лубеница доносила су трошарницу две акче. Од самарског товара житарица узимане су две акче, а од товара живице пазарних дана по акчу. Од товара усолјене моруна узимано је осам акчи, колико и од свеже моруна; ако је моруна касапљена у вароши — следило је само четири аспре. Товар соли наплаћиван је са две акче. Од сто комада соли, ако је ова довозена колима, тражено је пет сребрних новчића, ако је дошла бродом, на исту количину плаћано је исто. Од комада пернате дивљачи донесене на пазар узимана је половина аспре. Код продаје роба, четири акче плаћали су продавац и купац. Упола мање, али на исти начин, тражено је приликом купопродаје товарног коња. Јахаћи коњи ни у Кладову ни у другим касабама Смедеревског санџака нису излагани продаји. Код купопродаје вола или краве поступано је као и код коња. За овцу, козу или јагње давана је половина аспре, а ако би клање било обављено у месној кланици — такса је била упола мања. Бачва вина доносила је баждару доходак од 15 аспри; ако би била извезена, требало је доплатити још четири. Ако би буре било начето у вароши, трошарина је износила онолико колико је вредела једна медра вина. За продату кабаницу тражене су две аспре, за ћебе исто толико, за полућебе и остале прекриваче — по акча. Од кола дасака узимане су две аспре. За нова кола изнесена продаје ради тражене су четири акче, а за кола дрвених судова — две акче. Од гвожђа у колима наплаћивана је акча од колског точка.²⁴

Канун о кладовској скели (1586) није оптеретио царином стоку која је са влашке стране прелазила у Кладово, па се добија утисак да су Турци држали да крај око Турн Северина њима стварно при-

пада; за коња, вола и другу крупну марву узимано је по пет, а за овцу по пола акче, али су возари добијали по акчу од коња и говеди и осмину аспре за овцу. Није довољно јасно што се сматрало четвртином и посебно првом и последњом четвртином код баждарине ситне рибе, код моруне из дунавских „гарди“ и вирова. Док је код говеђе коже наплаћивана акча трошарине, код овчијих и козјих кожа установљен је ћумрук. То би могло да значи да су говеда била у зони коју су Османлије сматрале својом док су стада пасла подаље. За бачву вина допремљену скелом тражене су само две аспре, док је код друкчијег превоза захтевано чак 25 акчи. И ту је знатна разлика у наплати настала због даљине из које је вино довожено: скела је превозила вино обалског предела, док су брод и кола вино — изван отоманске зоне, па се повишена цена могла сматрати царином. Са дунавских ада стизало је сено за продају, па је од кола узимана акча; ако би на тим речним острвима пасли коњи и волови, од грла су тражене две аспре, а од овце десетина акче. Робови и стока без господара, ухваћени на адама, припадали су држави. Од злочинаца који су Дунавом кријумчарили робове, стоку и рибу емини су глобу утеривали за рачун беглука. На кладовској скали је (1586) постојала и тзв. мађерија, тј. локална дажбина дунавских пристаништа, установљена за одређену врсту робе која је доношена у великим количинама. У Кладову се та пристојба односила на рибу, овце, волове и коње. Од моруне тражена је акча, од јесетре и сола — половина акче, а од лађе ситне рибе — једна добра риба, од вола и коња — по две и од овце — по десетина аспре.²⁵

Последње три деценије XVI века Београд и Смедерево развили су се у велика товарна и војна пристаништа. Године 1571. стигло је у Будим 28 лађа, а две године касније 12 теретних бродова из Смедерева са вишковима пољопривредних производа из Србије. Године 1584. у Београд су приспела 33 кола пиринча из Ниша, 50 из Параћина и 66 из села Грабовца (Ресава), односно наплаћено је још 6.400 акчи за превоз пиринча из Ниша у Београд (око 183 кола), 4.000 од Параћина до Београда (50 кола) и 825 аспри од Параћина у Смедерево (око 30 кола); те године издато је у ту сврху још 16.210 акчи.²⁶ У супротном правцу, из Ердеља у Смедерево бродовима је деведесетих година довожено, поред соли, и око 100.000 кејла пшеничног брашна.²⁷ Дубровачки трговци, у то доба, куповали су коже из области Кучајне и из осталог дела североисточне Србије, а у извозу говеђих кожа имали су ортака у Липову (источни Банат) (1575) и у Темишвару.²⁸

Знајући поменуте чињенице, лакше је разумети прописе о баждарини у Смедереву у последњим деценијама XVI века. Тек у кануну смедеревског санџака из 1574—95. Дунав је делимично третиран као гранична река, тј. примењена је увећана наплата прелаза, као за реке у оквиру санџака: коњаник је давао четири, а пешак једну акчу, за говече плаћана је акча, за овцу и свињу — половина аспре; код житарица, масла и меда већ је примењена царина — 3% ад валорем, за муслимане и 4% за „невернике“, али султанове поданике. Од моруне и друге рибе узимана је четвртина количине, с тим што су тада и санџак-бегови људи стекли право да узму једну рибу од чамца, па и кад би риба била мало. У погледу градске баждарине, прописи из 1560. остали су на снази у непромењеном облику. Слично је било и код кануна о јавном смедеревском складишту. Нека роба која је вагана поименице је наведена — бибер, каранфилићи, гвожђе, калај, олово и бакар. Одредбе о прелазу река почев од 1560. повећале су таксу за коњанике на две акче. Тако је остало и крајем столећа. Тада је извршена даља спецификација, па је на Морави и Ибру узимано по пола, а на Дрини пуна акча од товара; за Саву није ништа речено, па није јасно да ли је нека увећана наплата ипак означавала неку међу међу уређењима појединих области у оквиру Царства.²⁹

У унутрашњости Србије при преласку река постојале су дажбине које се не би могле сматрати скеларином, мада су их наплаћивале скелације, него врстом проходне трошарине. Село Обрешца, које је припадало Раваници, имало је од закупа за прелаз преко Мораве 500 акчи и та вредност је представљала највећу ставку у укупној своти од 1.825 акчи. Насеље Војска, које је спадало под Ресаву, имало је 100 аспри за преброђавање Мораве у укупном износу дохотка од 3.006 акчи.³⁰ Скела на Западној Морави код Чачка доносила је 1516. годишњи приход од 1.900 аспри, а 1572. године 2.560 акчи. Постојали су и „бродови“ код Трстеника (1516) и код Грдице, северно од Краљева (1516) односно и код Горичана, југоисточно од Чачка (1516). На Дрини су у околини Ужица постојали прелази преко Дрине код Брежице и Раче (1523); скела код Раче доносила је 1528. године 1.200 акчи годишњег дохотка.³¹ Ти приходи су регистровани у централној хазни па су свакако припадали беглуку.

IV МОНЕТЕ У ОПТИЦАЈУ У ЦАРИНСКОЈ И ТРОШАРИНСКОЈ ЗОНИ СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ У XVI ВЕКУ

Већ су наведени текући курсеви западних, тада светских, монета према основној турској сребрној новчаници у варошима северне Србије. Постојале су, међутим, и угарске сребрне монете, које су се налазиле у промету у суседству, дакле и у северној Србији, док је златник хабзбуршке Угарске био врло цењен у целој југоисточној Европи, па и у Италији.

У нашој науци историјом новца XVI века позабавио се В. Винавер. Нажалост, поред доста грешака при прерачунавању мера и новца, он није консултовао све релевантне, ни штампане историјске изворе. Ипак, он је забележио рапидно кварење монетарне масе угарских сребрњака пред мохачку битку. Према Винаверу, 1523. рачунало се да сто старих динара вреди 200 нових, лоших. Угарски динар је до 1526. пао на вредност од само једне трећине старог динара.¹ Први велики историчар Османлијског царства Хамер писао је да је до 1587. пет добрих акчи садржавало драм сребра, а 12 драма тежио је талир (отуда класичан однос — 60 аспри у талир). Цекин је вредео колико и отомански златник, а укључивао је, наводно, талир и по. Од 1511. до краја владавине Селима II француска златна новчаница мењана је по 40 акчи, а угарски дукат по 60. Нешто раније, за време Бајазида II цекин се котирао са 53 1/3 аспре; тада је турски златник вредео 40 акчи. Године 1587, због финансијских мера царске благајне да се дође до што више новца за плаћање великих ратних издатака у ратовима са Персијанцима, акча је минимизирана, па се дукат попео на 120 акчи, а сребрни грош од 40 на 50, што је значило да је злато поново много више тражено од сребра. Године 1622. дукат се попео на 130 акчи.²

Врло занимљиве и корисне податке о угарском новцу у фази његовог наглог кварења дају извештаји папских нунција у Угарској 1524—26. године. Официјали краљевске болнице били су познати банкари Фугери, који су државном ризничару Турзу (1522—23) дали 100.000 дуката, насталих од користи при ковању новца. Бечки банкари Фугери управљали су и рудницима бакра и сребра у Кремници (Словачка). Маршал двора је 23. јуна 1525. тајно преузео управу над тим рудницима.³ Одмах после тога краљ је издао декрет да се све сребро и злато које се добија у тим рудницима мора носити у краљевску комору. Од рудника бакра годишње је добијано 15.000 марака сребра. Фугери то сребро нису предавали комори, јер

су држали да су повлашћени и да то не морају да чине. У исто време краљица је бацила око на руднике и замкове дотадашњег ризничара Турза.⁴ Марка је у лето 1525. имала само четвртину чистог сребра и вредела је четири и по флорина. За марку чистог сребра давало се једва шест дуката, односно за сребро у новчаницама само пет дуката, јер је требало сносити и трошкове чишћења сребра од бакра у новцу. Кад је нови ризничар предложио закључење зајма на 10.000 дуката, обавезао се да ће до св. Мартина вратити 20.000 дуката или 10.000 дуката по 200, а не по 100 солдина (сребрних денара).⁵

Првих дана 1526. папски представник у Будиму Антонио Бурђо налазио је да би било добро да Фугери златним дукатима купе чистог сребра, па да га тако помешају са постојећом монетом — да се искује нов новац који би вредео два и по сребрна денара лоше коvine; тај однос је тада био: два лоша за један добар. Тада су у ситуацији курсирале три монете — стара, нова и најновија. Марка сребра се делила на 16 делова званих „лоти“, слично као што се унча састојала од драхми. Стара монета садржавала је 9 и 10 лотија чистог сребра у марки (10/16 сребра), и таква марка вредела је четири дуката и 25—28 солдина (сребрних денара), а сто солдина ишло је у дукат. Нова монета садржавала је четири лотија, тј. четвртину чистог сребра у марки, али је ипак присилно вредела четири флорина и 50 солдина, рачунајући опет сто солдина за дукат. Од те лоше коvine били су и папски новци у Фугеровим трезорима у Будиму. Најновија монета, која је кована на краљеву иницијативу, од 1525. имала је осам лотија, тј. половину чистог сребра у марки, а вредела је четири дуката и 28 солдина. Један златни дукат вредео је 20 солдина старог, 380—400 солдина новог и 32 солдина најновијег новца. Сто солдина старог новца пролазило је за 350 новог, док је солдин најновије емисије замењиван за 330 солдина нове монете. Марка чистог сребра априла 1526. вредела је већ шест дуката и једну четвртину.⁶

После мохачке битке настављен је пораст вредности западних монета према угарском сребрном новцу. Основни разлог налазио се у даљем кварењу металне масе новца. Краљица Марија, на име, довела је у Будим 25 ковничара који су ковали наказне денаре лошег монетарног састава. Због тога је сребрњак Матије Корвина вредео пет краљичиних денара; за један флорин ваљало је дати 150 краљичиних сребрних новчића. Та монетарна „реформа“ донела је користи само краљици.⁷

ЦАРИНА И БАЖДАРИНА У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ НА ПРОМЕТ СА УГАРСКОМ
И БАЛКАНСКИМ ОБЛАСТИМА (ДО КРАЈА XVI ВЕКА)

Како је привредни развитак у Угарској пред мохачку битку био снажнији него увећавање рудокопње племенитих метала, монетарне сировине у Угарској, као и на Западу, није било довољно. Стога је почетком марта 1526. угарски краљ забранио трговцима да износе угарске новчанице из земље.⁸ То је била палијативна мера. Угарски сребрњаци и златници курсирали су и даље у северној Србији, где је угарски златник успео да се уврежи већ у првој половини XV столећа.⁹

*

* * *

Тиме је у описаним политичким и монетарним околностима устаљен царинско-баждарски систем који је без већих измена остао на снази и током наредног столећа. Мада је и код ђумрука и код пијачних варошких и пристанишних трошарина изведена извесна рационализација и уједначавање, Дунав је у погледу финансијске управе и даље представљао границу и то већу према покореној Угарској него према трибутарног Влашкој.

НАПОМЕНЕ

I

1. В. Скарић „Старо рударско право и техника у Србији и Босни“, Београд, 1939, 11.
 2. М. Ј. Димић, „За историју рударства у средњовековној Србији и Босни“, део II, Београд, 1962, 11.
 3. К. Лиречек, „Историја Срба“, II, Београд, 1952, 90.
 4. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насобина“, Зборник радова Народног музеја, XIV, Чачак, 1984, 14, 18, 19, 54, 55, 60, 61, 62; Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД), Cons. min. III, 85; Sent. sanc. XVI, 112.
 5. Brevi notizie sulla fondazione di Ragusa, estratte da un autore anonimo, manoscritto dell'anno 1771 (trovato dal sig. Arturo de Saraca nella biblioteca di famiglia), L' Epidauritano per l'anno 1911, Ragusa 1910, 69.
 6. М. Ј. Динић, „Област Бранковића“, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 72, Београд, 1964, 27.
 7. Споменик СКА (Београд), III, (Љ. Стојановић), 57.
 8. F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 224.
 9. ХАД, Sent. sanc. XXV, 86'—7 од 27. XI 1462.
 10. Б. Храбак, „Дубровчани у рударству и увозно-извозној трговини Косова 1455—1700“, Врањски гласник, XVII (1984), 49.
 11. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем“, 61—3, 65.
 12. Monumenta vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia, ser. II, tom. 1: Relationes oratorum ponti ficiorum 1524—1526, Bugapest, 1884, (у даљем тексту: РОП), 370.
- О томе види: Б. Храбак, „Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније до 1570. године“, Зборник Матице српске за историју, XXX, Нови Сад, 1984; Б. Храбак, „Спор Дубровчана око царине на коже из Угарске у другој четвртини XVII века“, Зборник Матице српске за историју XXVIII, Нови Сад, 1983.
- J. V. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches II, Budapest, 1834, 23.

II

1. F. Babinger, Mehmed, 215.
2. I. A. Fessler, Geschichte von Ungarn, V. III, Leipzig, 1874, 131 i 250.
3. Б. Храбак, „Османлијска морнарица у поречју средњег Дулава 1428—1566“, Годиншњак града Београда, XXVI (1979), 19—20.
4. Б. Храбак, „Дубровачки привредници у Смедерску у доба Османлија“, Агали Завода за повјесне знаности ЈАЗУ, XII, Дубровник, 1979, 172 и 174; Б. Храбак, „Трг Ваљево у средњем веку“, Историјски гласник, 3—4/1953, 101.
5. Ј. Калић-Мијушковић, „Београд у средњем веку“, Београд, 1967, 282.
6. О. Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683)“, Зборник Историјског музеја Србије, VII, Београд, 1960, 124—5; О. Зиројевић, „Турско војно уређење у Србији 1459—1683“, Београд, 1974, 143.
7. F. Babinger, Mehmed, 217.
8. РОП, 395 (13. VI 1526).
9. РОП, 176 (Антонио Бурђо из Будима 8. V 1525).
10. „Историја српског народа“, II, Београд, 1982, 465—6 (С. Бирковић).
11. РОП, 106 (кардинал Кампеџо 29. XII 1524).
12. Д. Бојанић, „Турски закони и законски прописи из XV и XVI век за смедеревску, крушевачку и видинску област“, Београд, 1974, 17, 18, 22.
13. Исто, 18 и 22.
14. Исто, 21—2.
15. Исто, 22.— О извозној листи производа који су из Угарске слати у Турску види и: „Историја српског народа“, књ. II, 465.
16. Д. Бојанић, „Турски закони“, 23.
17. О. Зиројевић, „Цариградски друм“, 88.
18. Д. Бојанић, „Турски закони“, 25. — Зачина, посебно Бумбир, стизали су из Румелије у Угарску преко Влашке и Брашова, где се том трговином ба-

ЦАРИНА И ВАЖДАРИНА У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ НА ПРОМЕТ СА УГАРСКОМ
И БАЛКАНСКИМ ОБЛАСТИМА (ДО КРАЈА XVI ВЕКА)

- вио нарочито неки Јероним (који је и са неким људима из Будима говорно српски) (Бураћ Сремац, „Посланице о пропасти угарског краљевства“, Београд, 1987, 31).
19. ROP, 91 (А. Бурђо из Будима 6. XII 1534).
 20. Ф. Шишић, »Acta comitialia Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae«, вол. II, Загреб, 1915, 94.
 21. ROP, 146 (кардинал Кампеџо из Будима 8. II 1525), 36 (А. Бурђо из Будима 19. IX 1524); А. Theiner, »Vetera monumenta Hungariae saecula illustrantia«, t. II, Roma, 1864, 692; Б. Храбак, „Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300—1541)“, Годишњак града Београда, XXVII (1980), 66.
 22. ROP, 361 (А. Бурђо 11. IV 1526).
 23. »I diari di Marino Sanuto«, XXII, Venezia, 1880, 273 (7. VI 1516).
 24. Бураћ Сремац, „Посланица“, 90.
 25. ROP, 309 (А. Бурђо 24. I 1526). — О пребегавану Бакиџа види: Исто, 300, 303, 305.
 26. Б. Храбак, „Османлијска морнарица“, 24—5.
 27. »Nunziature di Venezia, a cura di Fr. Gaeta«, vol. I, Roma, 1958, 293 31. X 1534).
 28. J. V. Hammer, »Geschichte des Osmanischen Reiches«, В. II, 55.
 29. ROP, 261 (А. Бурђо из Будима 30. VIII 1525).
 30. Шишић, »Acta comitialia«, I (1912), 191; И. Мажуран, „Турска освајања у Славонији (1526—1555)“, Осјечки зборник, VI (1954), 108.
 31. G. Fejér, »Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis«, t. X, vol. 5, Buda, 1842, 582—83.
 32. Д. Бојанић, „Турски закон“, 43—4.
 33. Исто, 49.
 34. F. Babinger, »Hans Derischwam's Tagubuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—55)« München-Leipzig, 1925, 26—8, 6 и 4; М. Влаинац, „Из путописа Ханса Дерншвама 1553—1555. године, посебан отисак из Братства, XXI, Београд, 1927, 47 и 8 те 7 и 14.
 35. Б. Храбак, „Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у XVI веку“, Зборник Филозофског факултета у Приштини, VI (1969), 39.
 36. Д. Бојанић, „Турски закони“, 52—3.
 37. V. Lamansky, »Secrets d'état de Venise, St. Pétersbourg, 1884, 798—9; A. Pippidi »Les pays danubiens et la Léphant«, зборник: II Mediterraneo della seconda metà del '500 alla luce di Lepanto, Firenze, 1974, 316.
 38. G. Diiedo, »Storia della Repubblica di Venezia dalla fondazione sino l'anno MDCCLVII«, tomo II, Venezia, 1751, 198.
 39. „Шабач у прошлости“, I, Шабач, 1979, 159 (А. Ханџић).
 40. Б. Храбак, „Београд као житарско тржиште и житарство шире београдске околине у XVI веку“, Годишњак Музеја града Београда, IV (1957), 64—66.
 41. Б. Храбак, „Прилог приказу привредних прилика чачанско-пожешког краја у другој половини XVI века“, Зборник Народног музеја, XII, Чачак, 1982, 131.
 42. Д. Бојанић, „Турски закони“, 73.
 43. Исто, 83 и 84. — У време угарске државе (1526) само повлашћени престонички трговци, међу којима и Дубровчанин Никола Санко, могли су увек рачунати на слободан прелаз преко Дунава, и то прелазећи у Срем (Бураћ Сремац, „Посланица“, 30).
 44. Baronyai Decsi János, Magyar története 1592—1598, közli Toldy Ferenc, MHN, Scriptores XVII, Pest 1866, 22—23.
 45. L. Hurmuzaki, »Fragmente zur Geschichte der Rumänen«, V, Bukaresti, 1885, 259.
 46. Д. Бојанић, „Турски закони“, 66.
 47. Исто, 72.
 48. Исто, 171, 142, 148.
 49. Исто, 32, 34, 13, 16; Д. Бојанић-Лукач, „Један рани канун за влахе смедедевског санджака“, Весник Војног музеја, XI—XII, Београд, 1966, 153; Исто,

„Власи у северној Србији и њихови први кануни“, Историјски часопис, XVIII, Београд, 1971, 263.

50. Б. Храбак, „Сировине Подунавља у трговини Дубровчана из Београда 1521—1640“, Годишњак града Београда, XXXII (1985), 91 и даље.

51. Ф. Рашки, „Изводи уа југословенску повиест из дневника Марина мл. Сануда за г. 1526—1533“, Старине ЈАЗУ, XV, Загреб, 1883, 234.

52. ROP, 261 (А. Бурбо 30. VIII 1525).

53. F. Babinger, »Hans Dernschwam's Tagebuch«, 5; Влаинац, н. н, 8.

54. Д. Бојанић, „Турски закони“, 17.

55. Исто, 22.

56. Исто, 43.

57. Исто, 49.

58. Исто, 83.

59. Исто, 56, 167.

III

1. Д. Бојанић, „Турски закони“, 17—8.

2. Исто, 18.

3. Исто, 16.

4. Исто, 19, 148.

5. Исто, 21, 22.

6. Исто, 23.

7. Исто, 18—9.

8. Исто, 25; Б. Храбак, „Занати у Руднику, Ужицу и у пасољима северне Србије 1470—1600“, Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак, 1988.

9. Д. Бојанић, „Турски закони“, 23—4 и 25.

10. Исто, 40. — Види: Х. Хаџибеговић, „Канун-нама султана Сулејмана Законодавца из првих година његове владавине“, Гласник Земаљског музеја, IV—V н. с, Сарајево, 1950, 325 (довоз хране из унутрашњости Царства). — Београдски баждари су били предузимљиви привредници. Баждар Мустафа (1528—30) држао је мезру поред Миријева, па је давао ушур („Турски извори за историју Београда“, приредио Х. Шабановић, књ. I, Београд, 1964, 239).

11. Д. Бојанић, „Турски закони“, 39.

12. Исто, 37—9, 172.

13. О. Зиројевић, „Цариградски друм“, 125—7.

14. К. Лиречек, „Власи и Моровласи у дубровачким споменицима“, Зборник Константина Лиречека, књ. I, Београд, 1959, 203.

15. Н. Dernschwam 5 и 254—6; М. Влаинац, н. н, 8 и 41.

16. Б. Храбак, „Путници“, 40.

17. М. Ј. Динић, „Граба за историју Београда у средњем веку“, књ. II, Београд, 1958, 82.

18. Н. Dernschwam, 5; М. Влаинац, н. н, 8.

19. Б. Храбак, „Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније“, 16, 12—3, 17, 32, 38.

20. Ј. Тадић, „Дубровачка архивска граба о Београду“, књ. I, Београд, 1950, 105.

21. Д. Бојанић, „Турски закони“, 53. — Важило је опште правило да се бац наплаћује само на робу која је довожена колима или коњима, а не и она која се доносила ручно.

22. Д. Бојанић, „Турски закони“, 52—3.

23. Исто, 35, 54.

24. Исто, 72—3.

25. Исто, 73—4, 74, 153—4.

26. О. Зиројевић, „Цариградски друм“, 59 и 127.

27. Baronyai Decsi János, »Magyar történetje 1592—1598«, közli Toldy Ferenc, МНН, Scriptores XVII, Pest, 1866, 22—3.

28. Б. Храбак, „Дубровачки привредници у Смедереву“, 212, 201, 202.

29. Исто, 85—8 и 54.

ЦАРИНА И БАЖДАРИНА У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ НА ПРОМЕТ СА УГАРСКОМ
И БАЛКАНСКИМ ОБЛАСТИМА (ДО КРАЈА XVI ВЕКА)

IV

1. В. Винавер, „Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI—XVIII век)“, Београд, 1970, 75.
2. J. V. Hammer, »Histoire de l'Empire ottoman«, t. VII, Paris, 1836, 413, 412.
3. ROP, 225 (А. Бурђо из Будима 23. VI 1525).
4. ROP, 248 (исти, 30. VIII 1525).
5. ROP, 254—5 (исти, 9. VIII 1525).
6. ROP, 356—7 (исти, 3. IV 1526).
7. Бураб Сремац, „Посланица“, 67, 68.
8. ROP, 342 (исти, 17. III 1526).
9. М. Пуцић, „Србски споменици“, књ. II, Београд, 1862, 96; Н. Вучо, „При вредна историја народа ФНРЈ“, Београд, 1948, 136.

LES DROITS DE DOUANE ET LES TAXES DE TRANSIT PERÇUS DANS LA SERBIE DU NORD SUR LE TRAFIC AVEC LA HONGRIE ET LES RÉGIONS BALKANIQUES (JUSQU' A LA FIN DU XVIe SIÈCLE)

Dans les États chrétiens du Moyen âge il existait, en plus des droits de douane perçus par l'État sur les marchandises exportées des taxes de transit que l'on payait aux seigneurs féodaux. Dans l'empire des Osmanlis ces dernières n'étaient pas perçues, néanmoins, un service douanier moderne de l'État-nation n'existait toujours pas. Après la chute du despotat de Serbie (en 1459), la Serbie du Nord constituait la zone frontalière de l'Empire ottoman. C'est pourquoi il est tout à fait naturel que les taxes sur les produits importés ou exportés fussent considérées comme droits de douane perçus par l'État. Cependant, lorsque la plus grande partie de la Hongrie fut occupée par les Turcs, vers 1560, la Hongrie continua d'être traitée d'unité territoriale particulière dans l'organisation financière de l'Empire ottoman, de sorte que les vivres, le sel, les matières premières, les produits artisanaux, les bestiaux, le poisson et les esclaves provenant de la plaine panonienne étaient imposés dans les pays turcs anciens, c'est-à-dire en Roumélie. Cela portait préjudice aux marchands de Dubrovnik à Belgrade aussi où, dès 1521, ils s'étaient fait accorder par le sultan des privilèges considérables. Ils cherchaient à imposer à la Turquie la conception européenne de l'administration douanière et financière uniforme existant à l'époque, de manière à faire valoir leurs privilèges dans les anciennes régions hongroises aussi.

Dans la littérature spécialisée existante ces questions n'ont pas la place qu'elles méritent, si bien qu, elles n'ont pas été résolues de façon satisfaisante. Dans la présente contribution les importations et les exportations seront traitées surtout sur la base des prescriptions juridiques turques publiées (appelées canons) qui étaient promulguées pour les sandjaks, ports maritimes plus ou moins importants, forteresses, ports fluviaux, et même pour les hans utilisés par le commerce de gros et comme entrepôts. L'auteur a eu recours aussi à d'autres sources historiques de l'époque où il était question du trafic des marchandises, y compris les droits de douane et l'octroi. A ce propos il convient de mentionner aussi les documents publiés des archives du Vatican et de celles de Dubrovnik.

Avant la promulgation des prescriptions spécifiquement turques sur les droits de douane et les taxes de transit («bad»), ce qui ne fut fait pour la Serbie du Nord qu'en 1516, c'étaient les anciennes coutumes dans la perception des taxes qui étaient en vigueur. Dans le despotat de Serbie la notion de la douane était beaucoup plus étendue que plus tard dans la législation turque et elle frappait tous les revenus des localités, de quelque importance dans le domaine de l'économie. Les habitants de Dubrovnik exerçant la fonction de douaniers de Rudnik étaient enregistrés dès 1313. Après que les Turcs avaient occupé la Serbie du Nord, les hommes d'affaires originaires de Dubrovnik continuèrent à observer les coutumes existantes dans le commerce et les finances et, comme douaniers commettaient des infractions à l'ordre portant sur l'exportation du minerai d'argent. La fonction de douanier pouvait être exercée tant par un chrétien que par un musulman du pays, si bien qu'avant 1526, Pavle Bakić, émigré bien connu de Serbie était «le trésorier» de Rudnik.

Le trafic des biens et des esclaves entre la ville de Smédérévo et le reste de la Serbie du Nord d'un côté et la Hongrie de l'autre, gagnait en importance, quoique les compagnies des magnats hongrois fissent souvent irruption en Serbie jusqu' à 1580 à peu près. Le canon, promulgué pour le port de Smédérévo en 1516 témoigne d'une circulation des marchandises relativement assez importante entre la Turquie et la Hongrie, par le Danube, le sel faisant l'objet le plus important de ce commerce: le taux des droits de douane perçus s'élevait à 3⁰/₁₀ ad valorem en faveur du sultan et à 5⁰/₁₀ en faveur du bey de sandjak. Le canon de Smédérévo était observé aussi dans la forteresse de Ram, surtout lors de l'importation du sel et du vin. Pour la forteresse de Golubac on importait en plus les bestiaux de Hongrie. A cette époque les mines de Rudnik et de Crnča entretenaient, elles aussi, des relations commerciales avec la Hongrie; sur les importations du sel on n'y payait pas les droits de douane, mais les taxes de transit et, si le sel y était directement importé, le taux des droits perçus atteig-

nait 8%. Les prescriptions de la loi de 1536 réglaient en particulier les importations des bestiaux du Banat vers la forteresse de Golubac. Dans le canon établi pour le port de Smédérévo entre 1540 et 1545, les droits de douane étaient fixés d'une manière plus moderne, c'est-à-dire à 8%, ad valorem, dont 3% appartenait au souverain et 5% au bey du sandjak. Même après l'occupation du Banat par les Turcs, en 1551, sur les marchandises parvenues par voie fluviale, étaient perçus les droits de douane, non pas les taxes de transit. Pourant, le port de Smédérévo jouissait du statut de zone douanière semi-libre.

Les prescriptions réglant les droits de douane qui datent des années 80 du XVIe siècle revêtaient un caractère universel, quel que soit le pays de provenance de la marchandise et quelle que soit l'unité financière dont il s'agissait; le principe en vigueur était toujours le même: le musulman payait 3% sur la valeur de la marchandise, le sujet non musulman du sultan 4% et l'étranger 5%, exception faite pour les plus grandes villes du centre de l'État, tolles que Constantinople, Edirné et Brousse où tous les droits de douane étaient majorés. Ce principe valait aussi pour la ville de Kladovo, située face à Turnu-Séverin et la région d'Olténie; ce n'est que par exception, lorsqu'il s'agissait des marchandises très recherchées par le commerce local, qu'une réduction pouvait être accordée sur les taxes à payer. Les prescriptions relatives au port de Smédérévo qui datent des années 1574—1595 prévoyaient la perception des taxes de douane pour les passagers qui franchissaient le Danube. Le principe de perception des droits de douane suivant la valeur de la marchandise était appliqué aussi au vin importé et exporté, tandis que pour les bestiaux ces droits étaient forfaitaires. Ce sont surtout le sel et le cuir de boeuf qui étaient importés de Pannonie, tandis que les céréales arrivaient de Transylvanie. Sur les esclaves également on payait des taxes. Celles-ci étaient considérées plutôt comme prélèvements sur les bénéfices au profit du Trésor public que comme droits de douane sur les marchandises et le fait que ces taxes étaient perçues dans les zones frontalières était tout à fait compréhensible: Belgrade avait un marché d'esclaves très important; ce genre de marché existait aussi dans d'autres villes balkaniques (Skoplje, Sarajevo, Sofia). Le rachat des esclaves qui avaient été des personnages remarquables était opéré par l'intermédiaire des Juifs et des marchands de Dubrovnik qui étaient en relation avec ceux de l'Occident. Pour un esclave capturé individuellement par un combattant pour la religion musulmane la taxe perçue s'élevait à 20 aktchas (en 1516), tandis que pour un esclave fait prisonnier lors des expéditions militaires, surtout s'ils étaient nombreux et, par conséquent, peu coûteux, la taxe à payer n'était que de 3 aktchas. Pour la forteresse de Ram et pour Smédérévo, étant donné le grand nombre d'esclaves que l'on y amenait, le tarif était inférieur.

Dans un chapitre à part l'auteur analyse les taxes de transit pour les villes de la Serbie du Nord. Celles sur le vin étaient plus compliquées à établir, étant donné que les musulmans auxquels la religion interdisait cette boisson alcoolique, en étaient exemptés. Les taxes perçues par les administrations des marchés variaient d'une localité à l'autre. On tenait compte non seulement de la consommation de certains produits, mais aussi de leur importance pour l'activité économique d'une localité donnée; dans les centres miniers, els que Rudnik, ces taxes étaient beaucoup moins élevées. Dans les ports fluviaux d'une certaine importance, ainsi que dans les hans qui servaient d'entrepôts aux marchands de gros, la situation pouvait être toute particulière. Les montants perçus étaient partagés entre le douanier, le bey du sandjak donné et l'État.

Dans la partie finale de son étude l'auteur a analysé la monnaie en circulation dans la Serbie du Nord, dont surtout la monnaie hongroise sujette à une rapide dévalorisation à la veille de la bataille de Mohacs.

Dr Bogumil Hrabak